

Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 2016. 274 oldal

Zsilka János szerves-dialektikus nyelvelmélete sok szempontból a 80-as évektől felívelő funkcionális nyelvészeti irányzatok egyik előzményének tekinthető. Az elmélet mind általános kiindulópontjában (pl. a szinkronia és a diakronia vagy a szintaxis és a szemantika viszonyának a megragadásában), mind az egyes nyelvi jelenségek elemzésében (pl. az igék metaforizációjának vagy az igék argumentumszerkezetének a leírásában) szembevetendő párhuzamosságokat mutat a különféle funkcionális nyelvészeti irányzatok, különösen a funkcionális kognitív nyelvészet elképzeléseivel. Zsilka János elmélete azonban nem pusztán előzmény, tudománytörténeti érdekesség. Megközelítése számos ponton ma is újszerű, és a 21. századi funkcionális nyelvészeti irányzatokkal innovatív módon integrálható. Ez utóbbi állítást bizonyítja a Ladányi Mária és Hrenek Éva által szerkesztett tanulmánykötet is, amely a 2015 októberében, Zsilka János emlékére rendezett konferencián elhangzott előadások írott változatait tartalmazza. A kötet tanulmányai alapvetően két csoportra oszthatók. A tanulmányok egyik fele a szerves-dialektikus nyelvelmélet valamely részének az áttekintésére, tudománytörténeti elhelyezésére, illetve a kortárs nyelvészeti diskurzusban való kontextualizálására koncentrálnak. A tanulmányok másik felében a szerzők a saját kutatási területük szempontjából mutatják be az elmélet alkalmazhatóságát. Az érintett kutatási területek sokszínűsége meggyőzően mutatja Zsilka János elméletének a mai relevanciáját.

A kötet *Jelentés, jelentésváltozás* című első részének első tanulmányában Kállay Géza általános áttekintést ad Zsilka János elméletéről és annak tudománytörténeti helyéről. Bemutatja az elmélet legfontosabb pontjait: az igék jelentésintegráció útján történő metaforikus kiterjesztését, a transzformációs csoportokat, a szemantika és a szintaxis egymásból való levezethetőségét, valamint az elmélet nyelvfilozófiai vonatkozásait, kiemelve, hogy magára a szerves-dialektikus nyelvelméletre is tekinthetünk filozófiai elméletként. Toicsvári Nagy Gábor tanulmánya Zsilka igeszemantikájának tulajdonképpeni jelentésfogalmára koncentrálnak. A tanulmány a fogalom antik gyökereinek a bemutatása után tér rá annak Zsilka-féle alkalmazására, hangsúlyozva, hogy az elméletben egy ige tulajdonképpeni jelentése mindig a metaforikus és hipotetikus jelentések viszonylatában vizsgálható. A tanulmány utolsó része Zsilka jelentésfelfogása és a Husserl-féle fenomenológia közötti rokonságra hívja fel a figyelmet. Dér Csilla Ilona tanulmányában rámutat arra, hogy Zsilka Jánosnak az igék jelentésintegrációjával kapcsolatos meglátásai alkalmazhatók grammatikalizációs folyamatok leírásában is. A kognitív nyelvészet és a szerves-dialektikus nyelvelmélet hasonlóságainak, illetve a grammatikalizációval kapcsolatos kutatások legfontosabb megállapításainak az áttekintése után a *fog* és a *talál* segédigék példáján mutatja be, hogy hogyan jöhetnek létre új grammatika kategóriák oly módon, hogy határozói jelentések épülnek be egy ige jelentésébe. Kugler Nóra a többséget kifejező *-ék* morféma jelentését, illetve jelentésváltozását vizsgálja, nagy hangsúlyt fektetve azokra az innovatívnak nevezett esetekre, amikor az *-ék* valamilyen szervezetre vagy jellemzőre vonatkozó köznévhöz vagy melléknévhez kapcsolódik (pl. *rendőrök*, *gazdagék*). A tanulmány a jelenség kognitív nyelvészeti magyarázatát követően a szerkezet jelentésváltozásának a folyamatait a szerves-dialektikus nyelvelmélet keretében magyarázza, felhívva a figyelmet arra, hogy a homogén és heterogén konstruálás dichotómiája nem alkalmas a tipikus és az innovatív szerkezetek elkülönítésére. Horváth Katalin a Zsilka János elméletében is nagy fontosságú *pars pro toto* (rész az egész helyett) elv szerepét vizsgálja a fogalmak megnevezésében. Számos példán keresztül mutatja be, hogy egy fogalom megnevezése többnyire annak valamely domináns, az adott szemlélet számára meghatározó ismertetőjegye alapján történik. Rámutat arra is, hogy a világ dolgainak összetett, szintetikus természetének következtében két fogalom megnevezése a bennük meglévő közös összetevő miatt azonos eredetű

lehet, de ugyanezen oknál fogva ugyanaz a fogalom eltérő összetevők kiemelésével teljesen eltérő megnevezéseket is kaphat.

A kötet második részének középpontjában Zsilka János elméletének egyik központi fogalma, a *jelentésintegráció* áll. Ladányi Mária tanulmányában elsőként a jelentésintegráció fő típusait veszi végig, majd részletesen magyarázza az elmélet azon elgondolását, hogy bár az igék metaforikus jelentései a tulajdonképpeni jelentésekből jönnek létre, a tulajdonképpeni jelentés mozzanatai mindig a metaforikus jelentések fényében ismerhetők fel. Ugyancsak hangsúlyozza a dialektikus viszonyt, azaz a kölcsönös levezethetőséget egy ige tulajdonképpeni és metaforikus jelentései, valamint az ige jelentésszerkezetét összetartó, általánosulás útján létrejövő hipotetikus jelentés között. A tanulmány végén kitér a fölérendelt kategóriák szerepére az igék jelentésintegrációjában, valamint az igerendszer hierarchikus és hálózati viszonyainak a leírási lehetőségére a Zsilka-elmélet alapján. Hrenek Éva tanulmányában bemutatja, hogy a metaforikus igék vonzatszerkezete különböző módon utalhat a jelentésintegrációra: a vonzatok utalhatnak szintaktikailag, szemantikailag, valamint szemantikailag és morfológiailag az integrált igére. A tanulmány az első esetet – amikor a metaforikus ige átveszi az integrált ige vonzatszerkezetét – vizsgálja részletesen. Ennek a csoportnak három altípusát különbözteti meg az alapján, hogy a vonzatok és az igekötők milyen mértékben tekinthetők metaforikusnak. Spannraft Marcellina a közvetlen emberi kommunikáció legfőbb jellegzetességeit tekinti át, többek között érintve a kommunikációs üzenetek szándékosságának és önkéntelenségének a kérdését és az érzelmek közvetlen kommunikációbeli megjelenését, részletesebben kitérve az öröm megmutatkozására. Tanulmányában felveti a kommunikációs üzeneteknek Zsilka jelentésintegrációs módszere alapján történő modellezési lehetőségét. Komlósi László Imre tanulmánya a szerves-dialektikus nyelvelméletet a mai kognitív nyelvészeti megközelítések kontextusában helyezi el. A szerves nyelvelméletben megjelenő nyelvi mozgásformákat megfeleltethetőnek tartja az emberi elmének a kognitív nyelvészet által vizsgált különböző típusú mentális folyamataival, és az elméletet összefüggésbe hozza a Gilles Fauconnier és Mark Turner által kidolgozott fogalmi integráció elméletével, valamint a Leonard Talmy-féle erődinamikai modellel.

A *Szó – szerkezet – kategória* című harmadik rész első tanulmányában Imrényi András a magyar mondatípusok leírásában alkalmazza a szerves-dialektikus nyelvelméletet. Elgondolása szerint a kognitív nyelvészetben Zsilka szerves rendszerének a prototípusok kiterjesztése, míg a hipotetikus rendszernek a sematizáció és a sémaalapú kategorizáció feleltethető meg. A mondatípusok szerves rendszerének a középpontjába a semleges pozitív kijelentő mondatot helyezi. Az egyéb mondatípusoknak az ettől való funkcionális eltéréseit formai eltérések jelölik. Andor József tanulmánya Zsilka nyelvelméletének mondattanra vonatkozó főbb pontjait mutatja be, áttekintve az elméletre ható korábbi, illetve azzal kortárs megközelítéseket. A tanulmány kiemeli a szerves nyelvelméletnek a megjelenése idején nemzetközi viszonylatban is innovatív elemeit, és megállapítja, hogy Zsilka elmélete a konstrukciós nyelvtanok, illetve a kognitív nyelvészet egyik előfutárának tekinthető. Havas Ferenc nyelvtipológiai témájú tanulmánya a szinkronia és a diakrónia egységének Zsilka Jánosnál is meghatározó gondolatából indul ki. Tanulmánya első felében meghatározza a mondatok felépítésének szinkron rendszerbeli fő típusait az igék argumentumainak a grammatikai megformálása alapján: a nominatív, a triadikus, az ergatív, az aktív és a tematikus felépítésű mondatokat. A tanulmány második fele felvázolja a leírt mondat szerkezetek diakrón összefüggéseit, rámutatva arra a történeti-tipológiai univerzáléra, hogy „a mondatformák evolúciója a szemantikai diverzitástól a szintaktikai sematizálódás felé tart” (203). A kötet utolsó tanulmányában Vladár Zsuzsa – emlékeztetve a szerves-dialektikus nyelvelméletben megjelenő antik hatásokra – felhívja a figyelmet arra, hogy nyelvtani kérdésekkel a klasszikus grammatikákat megelőzve már a retorikai hagyomány is foglalkozott. A tanulmány Quintilianus szónoklattanának a nyelvészeti meglátásait tekinti át, bemutatva, hogy már Quintilianus is foglalkozott olyan kérdésekkel, mint a normaválasztás, a szavak jelentésének metaforikus kiterjesztése, a szintaktikai homonímia vagy a koreferencialitás kétértelműségéből következő referencialis bizonytalanság.

A tanulmányokat követően a 2010-ben megrendezett II. Alkalmazott Nyelvészeti Hallgatói Konferencia keretében lezajlott, Zsilka János elméletére, illetve annak hatásaira koncentrálnak kerakasztal-beszélgetés szerkesztett szövege olvasható. A beszélgetésben meghívott hozzászólóként Andó Éva, Dér Csilla Ilona, Hattyár Helga, Havas Ferenc, Horváth Katalin, Jónás Frigyes, Kállay Géza, Ladányi Mária, Spannraft Marcellina és Vladár Zsuzsa vett részt, akik tanítványként, munka-

társként vagy esetleg mind a két minőségben is kötődtek Zsilka Jánoshoz. A beszélgetésben a szerves nyelvelmélet jelentősége, illetve annak előremutató vonásai mellett szó van az elmélet saját korában való elutasítottságáról, elszigeteltségéről is. Ahogyan azt több hozzászóló is kifejti, Zsilka nyelvelmélete a maga korában paradigmatisz zárványként létezett, amely mind a hagyományos leíró nyelvészet, mind az akkor már egyre inkább fellendülő generatív nyelvészet irányából megragadhatatlan volt. A beszélgetésben ugyancsak szó esik Zsilka János személyiségéről, illetve tanári működéséről, amelyről árnyalt képet adnak az őt közelebből is ismerő volt tanítványok és munkatársak.

Zsilka János egyéniségéről tovább árnyalja a képet Horváth Katalin és Kosztolányi Tibor visszaemlékezése, akik még az ELTE diákjaiként ismerték meg őt. A két írás nem idealizálja Zsilka személyét. A paradigmateremtő gondolkodó mellett egy sok szempontból nehéz természetű ember képe is kibontakozik. A visszaemlékezésekben ugyanakkor olyan szórakoztató vagy éppen mehökkentő momentumok is előkerülnek, mint Zsilka fiókban tartott emberfejnél nagyobb kövei vagy Zsilka megtámadása az egyetemen (a tulajdonképpeni jelentés értelmében). A visszaemlékezéseket Spannrafft Marcellina verse zárja. A kötet végén olvasható még Zsilka János rövid életrajza, illetve publikációinak a listája.

Összességében elmondható, hogy egy kifejezetten sokszínű kötet született, amely számos érdekes kutatást és nyelvelméleti észrevételt bemutat, és amelynek a tanulmányai a sokszínűségük ellenére mégis koherensen illeszkednek egymáshoz a bennük megjelenő szerves-dialektikus nézőpont miatt. A kötetben szereplő írásokból jól látszik, hogy Zsilka János elgondolásai produktívan beépíthetők a mai funkcionális nyelvészeti kutatásokba. A könyv azoknak is ajánlható, akik nem ismerik Zsilka elméletét, a tanulmányokban szereplő, a szerves-dialektikus nyelvelméletre vonatkozó magyarázatok ugyanis az esetek legnagyobb részében jól követhetők és megvilágító erejűek.

Horváth Péter

tudományos segédmunkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet